

Pomogáts Béla

Irodalom, nyelv — identitás

Gondolom, nem kell különösebben bizonygatnom, hogy az előadásom címében szerepet kapó három fogalom: az irodalom, a nyelv és az identitás (a nemzeti identitás) milyen természetes módon összetartozik. Persze jól tudom, hogy a nyelv és a nemzet fogalomköre nem ritkán meglehetősen bonyolult. Vannak nyelvek, ilyen az angol, a spanyol, a portugál, az arab, amelyek több nemzeti közösségnek is identitás-képző tényezői, és vannak nemzetek, ilyen az indiai vagy a dél-afrikai (már ha ez utóbbit egyáltalán „nemzetnek” lehet tekinteni, a nemzetközi szakirodalom és maga a dél-afrikai állam különben ezt teszi!), amelyek több nyelvet használnak. Az azonban talán nem szorul különösebb bizonygatásra, hogy a nemzeti irodalom és a nemzeti identitás igen szorosán: történelmileg, művelődéstörténetileg összetartozik. Mi több, a nemzeti identitás egyik fontos, ha nem a legfontosabb kifejezője, egyszersmind létrehozója maga a nemzeti irodalom. Hosszasan lehetne idézni az idevágó gondolatokat, megállapításokat: Ady Endrétől, Babits Mihálytól, Illyés Gyulától, József Attilától, Németh Lászlótól, Tamási Árontól — egészen a közelmúlt és a jelen irodalmának olyan képviselőiig, mint Nagy László, Juhász Ferenc, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc, Sütő András, Kányádi Sándor vagy Dobos László. Valójában a magyar nemzet (és nem csak a magyar nemzet) „irodalmi nemzet”, amelyet kultúrája fog össze, kultúrája hozta létre történelmi és közösségi identitását, és ennek a kultúrának, miközben a tudomány, a zene-, a képző- és a színművészet ugyancsak a nemzeti közösség kifejezője és alakítója, hagyományosan az irodalom alkotja a centrumát.

Irodalmi nemzet

Az „irodalmi nemzet” fogalma valójában az 1949-ben (a Rajk-per és általában a koncepciós politikai bírósági eljárások, vagyis a kiépülő kommunista zsarnokság ellen tiltakozva) önkéntes emigrációba vonult Szabó Zoltántól származik, aki hosszú évtizedeken keresztül Londonból kísérte figyelemmel a hazai politikai és irodalmi eseményeket, és rövidebb rádiókommentárokban (a Szabad Európa rádió hullámhosszán), illetve nagyobb elemző tanulmányokban vetett számot megfigyeléseinek eredményeivel. Ezek közé a nagyobb tanulmányok közé tartozik az 1974-ben írott *Hungarica varietas* című tanulmány, ezt szerzője „korképnek” szán-

ta, azt vizsgálván, hogy vajon a több országban (az anyaországban, az utód-államokban kisebbségi helyzetben és a nyugati világban diaszpórában) tevékenykedő magyar irodalom mennyire volt képes megőrizni azt a szellemi közösséget és szolidaritását, azt a nemzeti identitást, amelyet a huszadik századi történelem drámai eseményei több alkalommal és több módon is megtörtek. A Trianon utáni évszázadban ugyanis (legalábbis az én meggyőződésem szerint, de számos más író és publicista, közöttük, mint Szabó Zoltán példája is mutatja, a magyarság legjobb szellemei szerint is) a magyar irodalom volt az a közösségi, lelki, morális tényező, amely össze tudta fogni a darabokra szakított nemzeti közösséget.

Szabó Zoltán vizsgálódása arra az időre esett, midőn a magyarországi szellemi életben már voltak kezdeményezések az eredeti közösség és szolidaritás helyreállítására, hiszen Illyés Gyula ekkoriban fogalmazta meg az „ötágú síp” gondolatát, és 1970-től kezdve az Anyanyelvi Konferenciák is azon fáradoztak, hogy irodalmunk felülemelkedjék a politikai határok által megszabott törésvonalakon. Az anyanyelvi mozgalom számára (amely az utóbbi időkben fájdalmasan sokat veszített korábbi közéleti szerepéből és hatékonyságából) közel négy évtizedes története során mindig is a magyar nemzeti kultúra egysége határozta meg a követendő stratégiát.

Mindenképpen érdemes felidézni Szabó Zoltán tanulmányának zárógondolatát: „Az irodalmi nemzet közösség [...] Az irodalmi nemzetet — mint minden nemzetet — az a bizonyos, mindennapi népszavazás tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvé tartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul, vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkan, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszenvedi. Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. A Római Birodalom megsemmisült. A latin irodalom megmaradt. A Római Birodalomból a romjai maradtak meg. A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött.”

Ebből a szövegből, miként a tanulmány egészéből is, két alaptétel következik. Egyrészt az, hogy a magyar irodalom, a maga huszadik századi széttagoltságában is, egyetlen nemzeti irodalmat alkot és nem több magyar nyelvű irodalmat (ahogy ez az angol, a francia vagy a spanyol nyelvű irodalmak esetében tapasztalható). Vagyis az anyaország, Erdély, a Felvidék, Kárpátalja, a Vajdaság és a nyugati emigráció magyar irodalma egyetlen, igaz, több központ körül szerveződő szellemi entitás. Szabó Zoltán gondolatmenetébe másrészt az a meggyőződés is belejátszott, miszerint a magyarság nemzeti egységének eszméjét: a megosztott világban, a politikai határok és a világrendszereket elválasztó „vasfüggönyök” ellenére vagy éppenséggel ezek fölött, az irodalomnak kell felmutatnia és a lehetőség szerint megerősítenie. A magyar nemzet ennyiben, legalábbis Szabó Zoltán meggyőződése szerint, „irodalmi nemzet”: nemzeti identitását, folytonosságát és szolidaritását nem politikai intézmények alapozzák meg, nem ilyen intézmények vállalnak érte felelősséget, hanem mindenekelőtt maga az irodalom, amely ilyen

módon nem pusztán a művészetek egyike, hanem ennél több: a nemzetet összefogó és önazonosságát gondozó szellemi intézmény. Ez a kommunista uralom évtizedeiben kétségtelenül így is volt, de így volt a magyar történelemnek mindazokban a korszakaiban, midőn a nemzeti akarat valóságos politikai képviselője korlátok közé szorult.

Az „irodalmi nemzet” fogalma hagyományosan a magyar történelem tapasztalati valósága és a nemzeti megmaradás egyik fontos szellemi stratégiája volt. Mindazonáltal most, a huszonegyedik század második évtizedében, némi aggodalmat érzek (és tapasztalok) a magyar nemzeti irodalom helyzete (és jövője) miatt. Az irodalmi kultúrának és különösen a „magasirodalomnak” nem kevés gonddal kell megküzdenie. Vajon a ránk zúduló gazdasági, politikai és kulturális hatások sűrűjében fenn tudjuk-e tartani mindazt a szellemi hagyományt és értéket, amely az „irodalmi nemzet” fogalmával együtt jár, amely ebből a fogalomból következik? Igen sok jel mutat arra, hogy az európai kultúra történetében fordulat következik, és ennek a fordulatnak nem pusztán eszme- vagy ízléstörténeti, hanem szélesebb körben érvényesülő mentalitástörténeti, mi több, antropológiai jelentősége lesz. Talán három olyan kört is megjelölhetünk, amelyben a fordulat máris érzékelhető, ezek a civilizáció, a kultúra és az emberi személyiség szerkezete.

Civilizációs átalakulás

A nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján végbement történelmi méretű változások (a marxista-leninista eszmerendszernek és a kommunista társadalom víziójának látványos csődje, a világ második legnagyobb katonai hatalmát jelentő szovjet birodalom felbomlása, az európai kommunista rendszerek felszámolása, a kétpólusú világpolitikai berendezkedés vége) után két nagyszabású civilizációs látomás (jövőkép) jött létre, mindkettő az Egyesült Államokban. Az első a japán származású Fukuyama *A történelem vége* című művéhez fűződik, aki a szovjet birodalom bukása és a nyugati (atlanti) liberális demokrácia eszméjének diadala következtében az állandósult nemzetközi konfliktusok lezárását és egy olyan világ kialakulását jövendölte, amely minden tekintetben a nyugati liberális demokráciák értékrendjéhez igazodik. A másik civilizációs jövőképet az amerikai Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című (először 1993-ban folyóirat-közleményként, majd 1998-ben terjedelmes könyvként megjelent) műve rajzolta meg. Az amerikai tudós az imént jelzett politológiai vízióval szöges ellentétben arról beszélt, hogy a következő évszázad történetét egy többpólusú világrend fogja meghatározni, ebben a világrendben a nyugati civilizáció elveszíti korábbi relatív erőfölényét, és legalább három nagy civilizáció: a nyugati, a kínai és a mohamedán fog versengeni, szerencsétlenebb esetben fog összecsapni egymással. Fukuyama a történelem fokozatos stabilizálódását, Huntington ellenkezőleg, egy újabb és talán a korábbinál is veszedelmesebb

destabilizálódást jövendölt a kétpólusú (szovjet—amerikai szembenállásra alapozott) világrend bukása után.

A szovjet birodalom felbomlása óta eltelt közel negyedszázad mindenesetre máris megcáfolni látszik Fukuyama merész optimizmusát, és bizony vannak jelei annak, hogy a világ jövőjét inkább a civilizációk konfliktusa (remélhetőleg nem fegyveres összeütközése) fogja befolyásolni. (A Közel-Keleten tapasztalható konfliktusok legalábbis erre vallanak.) Mindenesetre inkább a nagy világcivilizációk elkülönülésére, mintsem egységesülésére, összeolvadására és ezzel összefüggésben a nyugati (atlanti) civilizáció relatív térvesztésére lehet számítani. Az, hogy a kínai nagyhatalom, bizonyára Kína gazdasági eredményeitől is támogatva, mindinkább magabiztosan jeleníti meg saját érdekeit, és az, hogy a mohamedán világban igen nagy szerephez jutottak az iszlám fundamentalizmus törekvései, mindenképpen arra utal, hogy Huntington kérdésfeltevései legalábbis megfontolást érdemelnek.

A világrend elképzelhető átrendeződése mellett átalakulóban van a nyugati világ (valójában az egész világ) kultúrája, pontosabban az ember és a kultúra viszonya. Az átalakulást szemléletesen mutatja a vizuális kultúrahordozó médiumok előtérbe kerülése — szemben a hagyományos könyvkultúrával. Megrendülni látszik az a „gutenbergi galaxis”, amely több mint ötszáz esztendeje fejlődött ki, és alakítja a kultúra és a közösség (a kultúra-termelő és a kultúra-fogyasztó közösség) kapcsolatát. A kulturális piacon igen gyors ütemben az elektronikus médiumok veszik át a vezető szerepet, és ezek a médiumok többnyire nem a magas kultúrát, hanem a kulturális ipar tömegtermékeit közvetítik a fogyasztónak. Természetesen a könyvkultúra évszázadai során is nagymértékben terjedtek a kulturális ipar termékei, a vizuális médiumok azonban talán minden korábbinál nagyobb mértékben terjesztik el ezeket a termékeket, minthogy a szórakozni vágyó emberek igen nagy része ma a televíziós képernyők előtt keres „kikapcsolódást” köznapi gondjai elől.

Következésképp leépülni látszik az olvasásra alapozott kultúra, manapság jóval kevesebben olvasnak könyveket, mint egy évtizede, mi több, különösen a fiatal nemzedékek körében megjelent egy új analfabétizmus veszélye is. A tömegkultúra, a szórakoztató ipar nem közönséges agresszivitással szerez magának pozíciókat, minthogy ezek a pozíciók nagy nyereséggel, „extraprofittal” járnak. Ez a kultúra (álkultúra) nagymértékben szorítja háttérbe az értékes irodalmat, művészetet és zenét. A klasszikus vagy éppen modern „magas irodalom” világszerte pozíciókat veszít, az olvasási kultúra megroppanni látszik, egy szűkebb értelmiségi réteg körébe szorul vissza, holott még egy évtizede azzal büszkélkedtek a hazai olvasáskutatók, hogy „olvasó nemzet” vagyunk.

Mentalitástörténeti változások

A tömegkultúra erőszakos terjedése általános mentalitástörténeti változásokat idézhet elő, mégpedig igen kedvezőtlen értelemben. A magaskultúra minden civilizációban az emberi személyiség kialakulásának, felépülésének, kibontakozásának a hajtóereje, azt lehetne mondani, hogy elsősorban a magaskultúra: a költészet, az irodalom, a zene, a festészet és szobrászat segítette elő azt az individualizációt, amely az európai civilizáció legfőbb értéke és ereje volt (máshol pedig az individualizáció segítette elő a magaskultúra létrejöttét, kibontakozását és elterjedését). Az antik és zsidó gyökerekből táplálkozó nyugati keresztény civilizáció az individualizáció természetes történelmi kerete volt, minthogy mind az antikvitásban, mind az ószövetségi zsidó kultúrában és természetesen a kereszténységben is, amely az Istennel kialakított kapcsolatot és a vallási, illetve erkölcsi értékeket (mindenekelőtt Szent Pál apostol tanításai nyomán) erősebben a személyiséghez: a személyes döntéshez, a személyes hitvalláshoz, a személyes szabadsághoz és elkötelezettséghez kötötte, az emberi „personának”, az emberi „individuumnak” igen nagy szerepe volt. (Szemben például a keleti vallásokkal, amelyekben a személyiség többnyire mellékes és alávetett, és a szabad individuumnak alig van teológiai szerepe.)

Az emberi személyiség primátusa: szabadsága és tisztelete természetes módon alapozta meg a magaskultúra szolgálatát és fejlődését. És az emberi személyiség megrendülése, a „tömegember” elterjedése, amelyre annak idején Ortega y Gasset nagyhirű munkája: *A tömegek lázadása* már 1930-ban figyelmeztetett, szomorú módon rendíti meg a magaskultúrát, de nem csak ezt, a szabatos és művelt nyelvhasználatot és a közösségi identitást is. Nos, a kifejlett emberi személyiségek az európai keresztény civilizációban, szoros összefüggésben a magaskultúra értékeinek elterjedésével, valamikor mindinkább bővülő társadalmi csoportot alkottak: a középkor hajnalán még igen kevés valódi individuum volt található, számuk azonban fokozatosan gyarapodott, a reneszánsz, illetve a humanizmus, majd a felvilágosodás, illetve a polgárosulás fellépésével viszont ugrásszerűen emelkedett. Éppen a polgárosodás hozta magával az individualizáció teljesebb kifejlődését, minthogy a kulturális közvetítő eszközök (könyvnyomtatás, rádió, film), valamint az oktatási és a népművelési intézmények segítségével igen széles körben terjedhettek el a magaskultúra értékei, amelyeket ilyen módon nemcsak egy vékony klerikus, illetve értelmiségi réteg vehetett birtokába, hanem a kétkezi dolgozók igen nagy tömege is. Valójában ez a kibővült kulturális fogyasztás és széles körben megjelenő individualizáció okozta azt, hogy a polgárosodás és a vele összefüggő kultúrafogyasztás, életmód és mentalitás nemcsak a vagyonos polgári és értelmiségi rétegekben terjedt, hanem (Magyarországon a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve) a munkásságban és parasztságban is.

Vannak szomorú jelei annak, hogy most – a harmadik évezred elejének kaotikus viszonyai között – mintegy visszajára fordul az individualizációnak ez a fo-

lyamata. Az öntudatos és autonóm ember világát sok tekintetben a tömegember világa váltja fel, és azok a válságjelek, amelyeket a huszadik század első felében fellépő kultúrkritikai társadalombölcselet (Oswald Spengler, Ortega y Gasset, Julien Benda és mások) meghatároztak, talán még inkább kifejeletten és fenyegetően található meg a kor horizontján, mint korábban: közel egy évszázaddal ezelőtt. Az autonóm ember fejlett individuum volt, ugyanakkor jól tudta, hogy személyiségének épségét — a magaskultúra értékeinek birtokba vétele mellett — a körötte élő közösségekkel kialakított tartalmas kapcsolat, az érdekekben végzett tevékenység alapozhatja meg. Ilyen közösség lehetett a család, a lakóhelyi vagy szakmai csoport, illetve tágasabb körben a nemzet, ez utóbbi közösségnek, mint előadásom kezdetén erről már szó esett, elsőrendű kulturális ösztönző szerepe volt.

Személyiség és közösség

Személyiség és közösség fogalmi az európai keresztény civilizációban és természetesen a polgárosodás korszakában is korrelatív párosban állottak: szabad emberi személyiségek nélkül az igazi közösség nem épülhetett fel, nem működhett, és közösségi kapcsolatok nélkül a személyiség sem maradhatott egészséges és autonóm. A szabad személyiségnek ugyanis egyféle „transzcendenciája” volt, tevékenységét, különösen alkotó tevékenységét nem pusztán saját igényei és érdekei határozták meg, hanem egy magasabb eszme, egy emberi közösség érdekei is. Ennek a „transzcendenciának” nem volt feltétlenül vallásos irányultsága, maga a hitbeli meggyőződés (a keresztény erkölcs és életvitel) ugyanakkor mindenképpen megerősítette a személyiség közösségi érdekeltségét és kapcsolatait.

Az évezredforduló nyugtalan világában mintha a személyiségnek ez a „transzcendenciája” veszne el, és ezzel együtt kerül veszélybe autonómiája is. Az emberi lények többsége a jelenben pusztán az önmegvalósításra, az örömszerzésre, a pillanatnyi jó közérzetre törekszik, és éppen a „transzcendencia” feladása következtében fordít háttal azoknak a korábbi értékeknek: az erkölcsi tartásnak, a szabályozott életvitelnek, a közösségi elhelyezkedésnek, amelyek egy tartalmas autonómia felépítését tették lehetővé. A jelen embere szüntelenül a maga egyedi érdekeit szeretné érvényesíteni, közben viszont belesimul a hasonló életstratégiát követők tömegébe, s végül elveszíti egyéni arcát és személyiségét. Ha korábban a személyiség fogalmát a közösségé egészítette ki, most az emberi egyed és a tömegtársadalom fogalma kerül egymással korrelatív kapcsolatba. A tömegtársadalom halmazában elhelyezkedő emberi egyednek már nincsenek személyes életstratégiái, igényei és döntései, ízlése, mentalitása, fogyasztási szokásai, a kultúra világában is készen kapott mintákhoz igazodik: azt eszi, azt nézi, azt olvassa, amit a globalizáló civilizáció kínál neki. Személyisége leépül, könnyen irányítható, könnyen manipulálható, ezt a politikai mozgalmak, pártok, intézmények mondhatni: boldogan ki is használják.

A tömegkultúra terjedése, a jelen szórakozási szokásai, a kábítószerfogyasztás, sőt az emberi személyiséget erőszakosan háttérbe szorító szektariánus vallási közösségek, illetve a nagy keleti világvallások európai elterjedése (lásd például az iraki és szíriai iszlám fundamentalizmus nyugat-európai megjelenését, és nem csak az ázsiai vagy afrikai származású fiatalok között) ugyancsak ennek a modern tömegembernek és tömegtársadalomnak a kialakulását segítik elő. Természetesen nemcsak a nyugati világban, a harmadik világban és az egykori szovjet társadalmakban, hanem nálunk is, és nagy kérdés, hogy egy valódi polgárosodásnak lesz-e elegendő ereje ahhoz, hogy megállítsa ennek az igen nagy veszélyeket („antropológiai” veszélyeket) rejtő társadalmi tömegesedésnek a jelenben tapasztalható folyamatát.

Végezetül talán csak annyit mondanék, hogy a magyar nyelvművelés, a magyar irodalom értékeinek szolgálata és általuk a nemzeti identitás védelme, megerősítése, tehát azok a stratégiai feladatok és kulturális értékek, amelyek meghatározzák az anyanyelvi mozgalom törekvéseit, a téves utakra terelt, mert kultúrát és közösséget: anyanyelvet és történelmi identitást rongáló folyamatokkal kell, hogy megküzdjenek. Mindez nem valamiféle szavatosságát veszített konzervatív értékvilág védelmezése, hanem a magyar értelmiség mindenkori küldetése, mert a nemzet szolgálata. Történelmünket folytatni kell, nem megszakítani — és ebben a nemzetstratégiai vállalkozásban van mindannyiunk munkájának értelme — ezért vagyunk együtt, ezért vagyunk.*

Kiadványaink

Az Erdélyi Gondolat Könyvkiadó gondozásában
2011-ben megjelent:

*Előadás az Anyanyelvi Konferencia 2014. november 3-i tanácskozásán.